

Ђ. БУБАЛО, ЈОШ ЈЕДНОМ О ГОДИНИ СМРТИ КРАЉА СТЕФАНА ПРОВОЕНЧАНОГ, in: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ed. И. Коматина, Београд 2020, 99–116.

Рад који приказујемо изнова покреће питања хронологије смрти краља Стефана Првовенчаног и првог путовања Саве Немањића, првог српског архиепископа, у Свету земљу. У њему се износи претпоставка да је Првовенчани умро 1223, а да је Сава предузео поменуто ходочашће 1228. године.¹

Прва претпоставка, заснована на српским летописима млађе редакције, позната је у литератури још од 1880. године, али сасвим ретко је била прихваћена у историографији. Штавише, одавно је напуштена јер се темељила на врло непоузданим и контрадикторним изворима.² У овом раду није поткрепљена ниједним новим, чврстим аргументом и, по нашем мишљењу, због тога не доприноси решењу наведеног питања, већ у методолошком смислу уноси непотребну збрку.

Као главни контрааргумент мишљењу да је Стефан Првовенчани умро 1227. године, у новије време готово општеприхваћеном,³ Ђ. Бубало,

¹ Бубало, *Још једном о години*, 116.

² И. Павловић, *Неколико хронолошких питања из српске историје*, Гласник СУД 48 (1880) 221–231; *idem*, *Смрт Стефана Првовенчаног и сина му Владислава у хронолошком погледу*, Отаџбина 5 (1880) 573–581. Последњи је ту претпоставку заступао Станоје Станојевић 1935. године, v. С. Станојевић, *Свети Сава*, Београд 1935, 61. Cf. о томе детаљније: М. Марковић, *Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 14, нап. 24; Бубало, *још једном о години*, 116. О хронолошкој непоузданости старих српских летописа и родослова v. *infra*.

³ Cf., нпр., С. Ћирковић, *Зета у држави Немањића*, у: *Историја Црне Горе 2/1*, Титоград 1970, 11; J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987, 49, 135; A. Kazhdan, A.-M. Talbot, *Stefan the First-Crowned*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium* (даље ODB), vol. 3, New York — Oxford 1991, col. 1948; Ј. Калић, *Стефан Првовенчани*, у: *100 најзначајнијих Срба*, ред. З. Костић, Београд 1993, 6; Б. Миљковић, *Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 130, 139, 213; Марковић, *Прво путовање*, 14–15, 17–18, 91–93, 116, 127; М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 32 (Д. Поповић), 331, 348 (Д. Војводић); И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 164, 247, 294–295; Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд 2017, 135, 137; И. Коматина, *Предговор*, in: *Стефан*

аутор рада који приказујемо, истиче чињеницу да је у тзв. Даниловом зборнику наведено како је краљ Владислав владао седам година, што наводно не одговара „граничним годинама његове владавине (6742–6751, тј. 1233/34–1242/43)“.⁴ Из тога се изводи закључак да је архиепископ Данило II непоуздан извор за питања хронологије владавине српских владара, па и за питање дужине трајања владавине краља Радослава, које је, као што је добро познато, веома важно за утврђивање датума смрти Првовенчаног (Данило II изричито сведочи да је Радослав био краљ у свом „отачаству“ шест година, а поуздано се зна да тај владар свргнут са српског престола негде између 1. 9. 1233. и 4. 2. 1234).⁵

У расположивим средњовековним изворима, међутим, нема никакве озбиљније препреке да се крај владавине краља Владислава смести у другу половину 1241. године, тј. у месеце који су уследили непосредно након изненадне смрти његовог моћног таста и заштитника бугарског цара Јована Асена II (јуна 1241), односно након страдања српских земаља од најезде Монгола 1241 и 1242 године.⁶ Другим речима, нема озбиљне сметње томе да се владавина краља Владислава сведе на седам година, управо у складу са оним што о њеном трајању сведочи архиепископ Данило II,⁷ који је иначе на другим местима најчешће врло поуздан у хронолошким подацима (у сваком случају много поузданији од српских родослова и летописа јер је за разлику од аутора тих списа био савременик многих владара из династије Немањић – вероватно је рођен још у доба владавине краља Уроша I, око 1270. године)⁸, па и у навођењу дужине

Првовенчани и његово доба, 11. У 1228. годину смрт Првовенчаног датовали су, поред осталих: Б. Ферјанчић, у: *Историја српског народа* (даље ИСН), књ. I, Београд 1981, 308; Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991, 148, 163. Сф. о томе детаљније: Марковић, *Прво путовање*, 14, нап. 24.

⁴ Бубало, *Још једном о години*, 99, 105–107.

⁵ *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 5; о исправи краља Радослава, издатој Дубровчанима 4. II 1234, на основу које се одређује време свргавања тог владара v. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, Књ. I, 1186–1321. eds. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2013, 129–130, бр. 27; Порчић, *Документи*, 139–141, бр. 6. Сф. и ИСН I, 308 (Ферјанчић); Миљковић, *Житија*, 202, нап. 16; Марковић, *Прво путовање*, 14; Ђ. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића*, књ. I, Београд 2016, 126–139; И. Коматина, *Црква и држава*, 295–296.

⁶ О наведеним догађајима v., нпр. ИСН, I, 341 (С. Ћирковић), где се не наводи изричито датум Урошевог доласка на престо већ се каже „У сваком случају, средином 1243. на српском престолу као *краљ српски и поморски* био је Урош I“. Сф., такође, Бубало, *Српска земља*, 160–161 (где се наводи да је Урош дошао на српски престо почетком 1243); И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021, 63–72, 89–102 (која сматра да је Урош I преузео престо „после априла 1242, а пре августа 1243“).

⁷ *Животи краљева и архиепископа српских*, 6.

⁸ Љ. Максимовић, *Византинци у Србији Даниловог времена*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 19 (где се наводи мишљење да је Данило рођен око или недуго после 1270); М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, 74.

трајања владавине српских владара и столовања српских архиепископа.⁹ При томе треба имати у виду да лако постоји могућност да се у наводу архиепископа Данила не подразумева округла цифра (једнако као и у његовом наводу о дужини трајања владавине краља Радослава),¹⁰ што значи да наведених седам година могу, на пример, означавати период од седам година и пет месеци. Није неважно поменути ни чињеницу да и тзв. Бранковићев летопис, један од старих српских летописа, који се обично датује у XVII век, наводи да је Владислав владао седам година (6743–6750=1234/35–1241/42), а да је сахрањен у Милешеви 6750. године од стварања света (1241/1242).¹¹ С друге стране, тзв. Пејатовићев родослов, из приближно истог времена, доноси податак да је Урош „царевао“ 35 година,¹² што би такође значило да је он на власт дошао 1241. године, имајући у виду чињеницу да је краљ Стефан Урош I свргнут с власти при крају 1276. године.¹³ Исти такав податак о дужини Урошеве владавине („35 лета“) доноси и велики број других летописа (Габровски, Београдски Први, Београдски Други, Врхобрезнички, Софијски Други, Реметски, Васићев, Вукомановићев, Сенички, Магарашевићев, Хиландарски, Верковићев, Остојићев, Јанков, Дечански и Сеченички).¹⁴ Реч је, међутим,

⁹ О историографској вредности дела архиепископа Данила II v., нпр. Н. Радојичић, *О архиепископу Данилу и његовим настављачима*, in: *Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд 935, V–XXIX; М. Живојиновић; *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980), 251–275; С. Хафнер, *Данило II као средњовековни историограф*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, 131–137.

¹⁰ Cf. Марковић, *Прво путовање*, 14.

¹¹ *Стари српски родослови и летописи*, ред. Љ. Стојановић, Београд – Ср. Карловци 1927, LVI–LVII, 282–283. Исти извор, међутим, у наставку текста наводи да је 6743. (1234/1235) године „краљевство примио“ Радослављев синовац ... хрпави краљ – ... онај који беше Први Урош ... и који је оженио Јелену, кћер *Regis Francorum*“ (*Стари српски родослови и летописи*, 283), што јасно показује непоузданост извора. Извесно је, пак, да је Владислав био Радослављев брат и да је још 1264. био жив, а верује се да је умро нешто пре 1277, cf. ИСН I, 341, нап. 2 (С. Ћирковић).

¹² *Стари српски родослови и летописи*, XI, 49. О непоузданости овог извора сведочи то што он на истом месту наводи да је „Драгослав, братанац Радослављев (sic!), хрпави краљ први Урош“ дошао на власт 6746 године од стварања света (1237/1238), што би по поменутом наводу о дужини његове владавине (35 година) значило да је био свргнут 1272/1273, а то, извесно је, није тачно, cf. нап. 13.

¹³ Cf. о томе, нпр. ИСН I, 356 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 273.

¹⁴ *Стари српски родослови и летописи*, 170, 171, 174, 179, 188, 192, 195, 198. О томе опширније: И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 94, 274–275, где је уочено да већина поменутих летописа наводи да је Урош (који је често наведен као Драгослав – „Радослављев синовац, сопоћански ктитор) „примио круну“ 6743. године од стварања света, тј. 1234/1235 (након смрти краља Радослава) и да је владао 35 година. Изузетак је Врхобрезнички летопис (*Стари српски родослови и летописи*, XXXV, 174), из средине XVII века, који једини исправно наводи да је Урош дошао на власт после краља Владислава, али при томе и он Уроша назива „Драгославом, хрпавим краљем или Првим Урошем“ и представља га као Владислављевог синовца (а не брата како би било исправно), који је владао 35 година, уз навод да је умро 6778 (1269/1270).

о хронолошки и просопографски непоузданим и контрадикторним изворима чијим наводима у начелу треба веровати само ако су потврђени неким другим, поузданим извором. У овом случају тај извор посредно би био спис архиепископа Данила II, који изричито наводи да је Владислав, Урошев претходник на српском престолу, владао седам година. Уз то, чињеница да чак 16 поменутих родослова и летописа наводи како је краљ Урош владао 35 година, упућује на закључак да је у српској средини била раширена одговарајућа традиција о дужини владавине најмлађег сина Стефана Првовенчаног, што податку увећава веродостојност. Како год било питање и даље остаје отворено, при чему је, чини се, претпоставка да је Урош I дошао на власт 1241. године у најмању руку једнако утемељена као и претпоставке да се то догодило 1242. или 1243. године.

У раду који приказујемо цитирана је, као део аргументације, повеља краља Уроша I издата Дубровчанима, сачувана само у латинском преводу (с датумом 14. август 1243).¹⁵ Она се без сумње не може сматрати чврстим аргументом за одређивање почетка владавине поменутог српског владара. Нема могућности да се прецизно утврди у којем тренутку своје владавине су новоизабрани српски владари издавали сличне повеље Дубровчанима и када су Дубровчани писали одговарајуће акте, нити да се закључи да ли је у томе постојала јединствена, устаљена пракса.¹⁶ Примера ради, сасвим је могуће да је краљ Владислав издао акт, у коме се он заклиње Дубровчанима да ће им задржати сва права што су имали у време власти његовог оца и деде, око двадесет месеци после свог доласка на власт (такво датовање акта подразумевало би да је краљ Радослав свргнут с власти на самом почетку септембра 1233. и да је Владислав као нови српски владар издао поменути акт Дубровчанима крајем априла 1235;¹⁷ оба наведена предуслова су могућа). Пре него што се посветио спољној политици и привредним питањима, Урош I је, као нови краљ, свакако морао да среди бурне политичке прилике у земљи, изазване монголском најездом и насилном сменом на престолу.¹⁸ Другим речима, уколико је Урош I дошао на власт у другој половини 1241. године или при њеном крају, не би било нимало необично да је почео да регулише односе с Дубровником

¹⁵ Бубало, *Још једном о години*, 106; о тој повељи в. *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 173–174, бр. 44. Порчић, *Документи*, 148–152, бр. 10.

¹⁶ Тврдња да су „Дубровчани, по правилу, хитали да обнове уговоре с владарима Српске земље непосредно након смене на престолу“ није поткрепљена ниједним примером (Бубало, *Још једном о години*, 106, нап. 33). У сачуваним документима немамо потврду такве тврдње, бар када је реч о краљу Стефану Првовенчаном, краљу Драгутину, краљу и цару Душану и цару Урошу, cf. Порчић, *Документи*, 133–182.

¹⁷ О том акту в. *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, Књ. 1, 137–138, нр. 30; Порчић, *Документи*, 141–146, бр. 7 (потврдна исправа краља Владислава издата Дубровчанима нема датум, а датује се у време између септембра 1234. и априла 1235, на основу одговарајуће писане заклетве дубровачког кнеза Жана Дандола краљу Владиславу, сачуване, међутим, само у преписима. Ти преписи такође немају датум, али се само посредним путем, на основу хипотетичког датирања Владислављевог исправе, датују у време између септембра 1234. и априла 1235, cf. *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, Књ. 1, 133–136, бр. 29; Порчић, *Документи*, 141–146, бр. 7.

¹⁸ Cf. supra уз нап. 6.

тек средином августа 1243, нешто више од двадесет месеци по доласку на власт¹⁹ (уколико се прихвати да је тачна претпоставка по којој се Урошева повеља датована у 14. август 1243. може сматрати првим краљевим кораком у наведеном правцу; то, међутим, остаје само претпоставка за коју недостају поуздани аргументи).²⁰

Аргументи за тврђу да прво Савино ходочашће треба датовати у 1228. годину,²¹ а не у 1229. како се то ходочашће обично датује,²² такође су неубедљиви и по нашем мишљењу не бацају ново светло на разматрано питање.

Издвајамо два ауторова аргумента за наведено датовање, која се, како се чини, у раду Ђ. Бубала истичу као најважнији.

Првим аргументом се оспорава датовање Савиног првог ходочашћа у 1229. годину због тога што наводно „везивање Савиног поласка на прво ходочашће у Палестину за добијање вести о споразуму Фридриха II и ал-Камила није ваљано“.²³ Аутор у том смислу истиче: „У најкраћем, споразум Фридриха II и ал-Камила није ништа битно променио у могућностима и интензитету ходочашћа за православне хришћане – било их је и пре и после тога“.²⁴

¹⁹ Попут краља Владислава, cf. supra.

²⁰ О тој повељи cf. нап. 15. Оригинал повеље није сачуван, већ само њен латински превод, и то у три верзије из XIII века које носе наведени датум. Одговарајућа заклетва Дубровчана је упућена краљу Урошу после 14. августа 1243. Ни та исправа није сачувана у оригиналу. Постоји један њен латински превод (препис) из XIII века који не садржи датум издавања исправе. По аналогiji са одговарајућим актима краља Владислава и Дубровчана, закључује се да је заклетва Дубровчана написана раније од Урошевог акта, в. *Зборник средњовековних ћирличких повеља*, Књ. 1, 175–176, бр. 45; Порчић, Документи, 148–152, бр 10 (сачувана су свега четири Урошева акта Дубровчанима, а свакако их је било издато више током његове дуге владавине, *op. cit.*, бр. 10, 12, 14, 15). Cf. у истом контексту и *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. Fr. Miklosich, Wien 1858, 30, nr. XXXVII (ту је објављен текст заклетве дубровачког кнеза Жана Михаила краљу Урошу у вези с потенцијалним акцијама Владислављеве супруге Белославе). У вези с наведеним питањем cf. и нап. 16 supra.

²¹ Бубало, *Још једном о години*, 99, 112–116.

²² Cf., нпр., Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)*, ЗРВИ 27–28 (1989) 131–132, 136–139; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998, 93–94; *Actes de Chilandar, des origines à 1319, édition diplomatique, Texte*, eds. M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998, 32, 119; Миљковић, *Жутија*, 139, 156, 213; Марковић, *Прво путовање*, 13–19 (са старијом литературом); Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 31–34 (Д. Поповић); А. Z. Savić, *Athos – Jerusalem – Sinai: peregrinations and identities in the Lives of St Sava of Serbia*, in: *South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean*, ed. I. Feodorov, Brăila 2020, 37, 41; А. З. Савић, *Концепти „Свете земље“ у православном свету Југоисточне Европе (13–16. в.)*, Београд 2022 (непубликована докторска дисертација), 18, 61, 155–178.

²³ Бубало, *Још једном о години*, 109.

²⁴ Бубало, *Још једном о години*, 110.

Изречена тврдња далеко је од тога да се може назвати прецизном. У најпотпунијим публикацијама у којима су побројана средњовековна ходочашћа хришћана у Свету земљу и објављени описи тих ходочашћа на прсте једне руке могу се набројати ходочасници који су се усудили да посете Христов гроб у периоду између Саладиновог освајања Јерусалима (1187) и повратка тог града у руке хришћана (фебруар 1229).²⁵ Насупрот томе, број ходочасника за које се зна да су посетили Свету земљу у време када је она заслугом крсташа припадала хришћанима (1099–1187, 1229–1244) је близу троцифреног.²⁶ Чак и тада, поклонички подухват био је веома опасан, о чему недвосмислено сведочи игуман Данило, славни руски ходочасник који је посетио Свету земљу око 1106. године. По његовим речима, појединим важним ходочасничким рутама није се могло безбедно кретати без пратње војске ни у доба хришћанске власти у Палестини.²⁷ Разуме се, авантуриста и неопрезних људи увек је било у историји људског рода. По свему што знамо, први српски архиепископ свакако се не би могао убројати у такве личности. У супротном, он као изразито побожан хришћанин и образован човек, који је располагао довољним финансијским средствима неопходним за далеко путовање, сигурно се не би тек у шестој деценији живота одлучио да први пут посети Христов гроб и остала најважнија хришћанска света места. По свему судећи, Сава је чекао, као и многи други ходочасници његове епохе, да се створе безбедни услови за обилазак славних светилишта Палестине – они су током његовог живота, не рачунајући рано детињство (1175–1187), постојали само између 1229

²⁵ Cf., нарочито, D. Baldi, *Enchiridion locorum sanctorum. Documenta S. Evangelii loca respicientia*, Jerusalem 1955²; S. De Sandoli, *Itinera Hierosolymitana cruce signatorum (saec. XII–XIII). Textus Latini cum versione Italica*, vols. I–III, Jerusalem 1978–1980; J. Wilkinson, J. Hill, W. F. Ryan, *Jerusalem Pilgrimage, 1099–1185*, London 1988, 85–337. У те три публикације објављен је највећи број ходочасничких путописа из времена крсташких ратова. Cf. и D. Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187–1291*, London – New York 2016, 21–185 (где се наводе свега два ходочасника која су посетила Свету земљу између 1187 и 1229); *Книга хоженій. Записки русских путешественников XI–XV в.*, ed. H. И. Прокофьев, Москва 1984; A. Külzer, *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam. Studien zu Pilgerführern und Reisebeschreibungen über Syrien, Palästina und den Sinai aus byzantinischer und metabyzantinischer Zeit*, Frankfurt am Main etc. 1994, 14–41. За ходочашћа у Свету земљу пре крсташких ратова cf. J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Warminster 1977, 47–147 (међу објављеним ходочасничким путописима, из периода дугог више од 350 година – од ходочашћа светог Вилибалда, баварског бискупа (око 725) до ослобађања Јерусалима 1099. године – аутор помиње само два путописа, један из 870. и други настао око 1028/1044. године).

²⁶ Cf. Baldi, *Enchiridion*, passim (структура ове обимне књиге је таква да даје описе ходочасничких путовања у Свету земљу по алфавитном реду назива светилишта тако да ти описи нису издати у целини него у деловима па је књига тежа за цитирање у контексту наше теме; De Sandoli, *Itinera Hierosolymitana*, I–III, passim.

²⁷ *Книга хоженій*, 60–61, 64; Марковић, *Прво путовање*, 71, нап. 311. О опасностима ходочашћа у Свету земљу у доба муслиманске власти, нарочито пре 1099 v. и J. Wilkinson, J. Hill, W. F. Ryan, *Jerusalem Pilgrimage, 1099–1185*, 78–84; A. M. Talbot, *Byzantine Pilgrimage to the Holy Land from the Eight to the Fifteenth Century*, in: *The Sabaitic heritage in the Orthodox church from the fifth century to the present*, ed. J. Patrich, Leuven 2001, 100–101, 104.

и 1236. године. Тешко да ће бити пука коинциденција то што је Немањин најмлађи син управо у том кратком периоду хришћанске власти, у размаку од пет година чак два пута предузео ходочашће у Свету Земљу (1229 и 1234 – други пут већ као шездестогодишњак слабог здравља), а да није то учинио никада током претходне четири деценије када су света места Палестине држали муслимани, па ни онда када је, као знатно млађи човек, боравио на Светој гори, у Солуну, Цариграду или Никеји, одакле му је било много ближе да се упуту на ходочашће у Свету Земљу.²⁸

Када се Доментијанов детаљан опис првог Савиног ходочашћа сучели с расположивим изворима који говоре о стању хришћанских светилишта у Светој Земљи 1228, односно 1229. године, долази се до закључка како је много вероватнија претпоставка да је то Савино ходочашће обављено 1229, тј. у време крсташке власти над Палестином. Нажалост, расположиви простор не допушта да се у овом приказу наведена претпоставка детаљно поткрепи подацима из извора.²⁹ Навешћемо само пример који Ђ. Бубало користи као један од аргумената за датовање Савиног ходочашћа у 1228. годину. Реч је о архиепископовој посети манастиру Преображења Христовог подигнутом на врху Таворске горе која је, према мишљењу поменутог аутора „учињена у време када су ту боравили муслимани, дакле пре фебруара 1229. године“.³⁰

Из расположивих извора се поуздано зна да су монаси Преображенског манастира на Тавору до 1187. године припадали реду бенедиктинаца.³¹ Они су вероватно пре средине XII века, а свакако после јуна 1113. године, темељно обновили главну манастирску цркву. Суочени с прогоном латинског клира из Свете земље који је спроведен октобра 1187., после Саладинових победа над крсташима и заузимања Јерусалима, бенедиктинци су се с Тавора склонили у Акр. Црква Преображења била је одмах затим оскрнављена, али није порушена. 1217. године у њој бораве «Сарацени» који су манастир утврдили кулама и зидинама. Један арапски географ око 1225. помиње добру конструкцију цркве и њене чврсте зидове. Латински монаси су се, међутим, вратили у своју стару опатију одмах након што је Фридрих II фебруара 1229. склопио мир са египатским султаном.³² Два ходочасничка путописа која се датују у време око 1230. наводе да се на врху Тавора налази *mustier* (црква или манастир) бенедиктинаца.³³ С друге стране, знамо захваљујући Доментијану да се српски архиепископ само поклонио месту на којем је Христос стајао у тренутку Преображења.³⁴

²⁸ О хронологији другог ходочашћа Саве Немањића у Палестину (1234–1235), које је завршено његовом смрћу у Трнову, приликом повратка у отаџбину, 14. јануара 1236 г. Д. Анастасијевић, *Свети Сава је умро 1236 године*, Богословље 11/3 (1936) 237–24; Миљковић, *Житија*, 132, 154, 213; Марковић, *Прво путовање*, 11–12; Савић, *Концепти „Свете земље“*, 18, 61, 178–213.

²⁹ О томе детаљно: Марковић, *Прво путовање*, 187–282.

³⁰ Бубало, *Још једном о години*, 113.

³¹ Марковић, *Прво путовање*, 73, 257.

³² Марковић, *Прво путовање*, 73–74, 257–260 (са изворима).

³³ Марковић, *Прво путовање*, 74 (са изворима).

³⁴ *Доментијан, Житије Светога Саве*, ред. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић,

За разлику од многих других ходочасничких посета које је обавио истом приликом, Сава није вршио богослужење у том изузетно важном светилишту.³⁵ На одговарајући начин, без помена локалног клира или Савиног богослужења, најчешће су описане архиепископове посете светилиштима које су 1229. године држали управо Латини (нпр. храмовима подигнутим на местима рођења Богородице и светог Јована Претече, или катедралној цркви у Назарету итд.).³⁶ Ваља још једном нагласити, латински клир је био прогнан из Свете земље октобра 1187. после Саладинових тријумфа над крсташима, а вратио се тамо одмах после споразума из фебруара 1229.³⁷

У прилог тврдњи да је Сава први пут посетио Палестину 1229. године, тј. да се вратио са првог ходочашћа септембра 1229. године, говори и то што оба Савина животописца наводе како је он по повратку с првог ходочашћа знатно већу пажњу посветио успомени свог брата Стефана (монаха Симона) него успомени свог оца преподобног Симеона Немање.³⁸ Та чињеница може се искористити у вези са оба хронолошка питања разматрана у раду који приказујемо.

Наиме, иако је Симеон Немања убрзо по преносу његових моштију из Хиландара у студеничку Богородичину цркву (1207), управо Савином заслугом уврштен међу светитеље, први српски архиепископ се, по повратку с првог ходочашћа у Свету земљу, у Студеници само поклонио очевим моштима и целивао очев „часни гроб“ да би затим над гробом свог брата у Жичи обавио посебно, заупокојено богослужење.³⁹ До таквог поступка могло је доћи само у време када је сећање на смрт и пренос моштију Стефана Првовенчаног било свеже и снажно. Уколико је Првовенчани умро 1223. године, како сматра аутор рада који приказујемо, проистицало би да је Сава пуних пет година после смрти Првовенчаног поклонио знатно већу пажњу сећању на свог брата, чији је светитељски култ био тек у зачетку, него сећању на свог оца.⁴⁰ Као што је већ поменуто, Симеон

Београд 2001, 304, 306.

³⁵ Доментијан, *Житије Светога Саве*, 304, 306

³⁶ Марковић, *Прво путовање*, 74.

³⁷ Марковић, *Прво путовање*, 31, 35, 37, 41–42, 50, 52, 71, 73, 146, 161–163, 239, 253, 273. Напомена у којој се наводи да је Назарет враћен Латинима већ 1204. године (Бубало, *Још једном о години* 113) није прецизна, јер је у ствари султан Саладин 1187. заузео тај град, а крсташима је поново припао тек 1229, с тим што су исламске власти већ 1192. године довиле повратак у Назарет двојици свештеника и двојици ђакана, cf. Марковић, *op. cit.*, 71–72 (са изворима). Наведено питање није, међутим, од већег значаја за датирање првог Савиног ходочашћа.

³⁸ О томе детаљније Марковић, *Прво путовање*, 17–18, 91–92 (са изворима).

³⁹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, 312–314.

⁴⁰ О светачком штовању Стефана Првовенчаног v. Д. Поповић, *Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светитеље? Прилог проучавању владарске „канонизације“ у средњовековној Србији*, ЗРВИ 50/2 (2013) 573–578 (са закључком да је светачки култ краља Стефан Првовенчаног коначно уобличен тек у првој половини XVII века). Што се тиче XIII века, од већег броја сачуваних иконографских и епиграфских сведочанстава, довољно је указати на представу Првовенчаног и натпис који је прати, насликану око 1235. у јужном параклису Радослављеве приправе, cf. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 19962, 16, сл. 2; *Духовно*

Немања пројавио се као свети мироточац ускоро по преносу његових моштију у отаџбину.⁴¹ Због тога, а и из више других разлога, Сава је према свом оцу гајио највеће могуће поштовање (поред осталог, најзаслужнији је за уобличавање његовог светачко култа), свакако веће и од онога које је гајио према свом брату Стефану.

И на основу свега другог што се зна о односу светог Саве према оцу и свом брату Стефану (а судећи и по ономе што је познато о развоју култа светог Симеона и светог монаха Симона), хронологија смрти, сахране и преноса моштију Првовенчаног,⁴² онаква каква проистиче из текста Ђ. Бубала, није много вероватна.⁴³

С друге стране, гледиште које подразумева да је Стефан Првовенчани умро 24 септембра 1227, да су му мошти пренете из Студенице у Жичу на прву годишњицу смрти – 24. септембра 1228.⁴⁴ и да је Сава у Жичи обавио заупокојену литургију у част почившег брата 24. септембра 1229, тј. на прву годишњицу преноса његових моштију у катедралу српских архиепископа (задужбину самог Првовенчаног), потпуно је прихватљиво када се сагледа у светлу познате традиције и наведеног Савиног односа према гробним местима његовог брата и оца по повратку из Свете земље.⁴⁵

Осврнућемо се детаљније на још један пасус из рада који приказујемо. *«Пошто су вести о Фридриховом крунисању у Јерусалиму и споразуму с ал-Камилом послате у Европу током друге половине марта 1229, могле су стићи у Рим или Венецију тек средином или у другој половини априла. Одатле им је требало бар још десетак дана да стигну до Српске земље, у најбољем случају. Што значи да би о њима Сава сазнао највероватније почетком маја па би се онда у неубичајеној журби опремио за дуг пут како би успео да дође до луке у коју су свраћали млетачки бродови на првом, пролећном поласку ка Палестини. Испада, према таквој временској реконструкцији, да је Сава седео и чекао повољне вести с истока, па чим су оне стигле, спаковавши се у хитњи, кренуо ка јадранској обали.*

и културно наслеђе манастира Студенице. Древност, постојаност, савременост, ed. М. Марковић, Београд 2019, 64–65 (Д. Војводић).

⁴¹ О том питању в. Д. Поповић, *О настанку култа светог Симеона*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 347–369; eadem, *Светитељско прослављање Симеона Немање. Прилог проучавању култа моштију код Срба*, ЗРВИ 37 (1998) 43–53.

⁴² Судећи по хагиографским изворима, појава да се покојничко тело најпре сахрани у привремени гроб, а касније пренесе у коначни, није била ретка у средњем веку. При томе је пренос најчешће обављан на прву годишњицу смрти, понекад уз утврђивање знакова Божије милости на покојнику. Ни у српској средини гроб обично није отворан пре него што би прошла бар једна година од покојникове смрти. Cf. о томе Марковић, *Прво путовање*, 14–15 (са изворима и литературом).

⁴³ Упадљиво је то да се у раду који приказујемо готово потпуно занемарује питање Савиног односа према гробним местима светог Симеона Немање (у Студеници) и недавно почившег краља Стефана Првовенчаног (у Жичи), по повратку са првог путовања у Свету земљу, cf. Бубала, *Још једном о години*, 115.

⁴⁴ Cf. nap. 42 supra.

⁴⁵ У вези с таквим гледиштем cf., npr., Живојиновић, *Историја Хиландара*, 93–94; Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 32, 34 (Д. Поповић).

Све у свему, **превише брзо и превише натезнуто за средњовековне прилике**. А по Доментијану, одлука о ходочашћу није донета напречац, припреме су биле темељне, и уз учешће синовца Радослава». ⁴⁶

Наводи у цитираном пасусу углавном нису засновани на чињеницама. Има више сведочења о томе да су у средњем веку вести из Свете земље могле стићи (и да су често стизале) до градова на јадранској обали за мање од месец дана. ⁴⁷ То значи да се у Венецији, Бриндизију, Барију или Дубровнику, на пример, могло знати за споразум Фридриха II са султаном Камилом (18. фебруара 1229) већ средином марта 1229, а у српском приморју не више од десетак дана након тога, дакле већ крајем марта. ⁴⁸ Чак и да су вести о поменутом споразуму и поновном успостављању хришћанске власти у Светој земљи дошле у Србију почетком маја 1229, како се у раду који приказујемо неосновано претпоставља, ⁴⁹ први српски архиепископ није имао другог избора него да се «у журби» припреми за далеки пут, ⁵⁰ уколико је, како се с пуно разлога сме претпоставити, одраније имао намеру да посети најважније свето место хришћана. При томе уопште није морао да «седи и чека» повољне вести са Истока. Могао је најнормалније и у складу са уобичајеном праксом обављати све своје редовне активности, да би се, када је сазнао за добре вести из Свете земље, негде око 8. маја упутио у једну од српских лука на јужном Јадрану, највероватније у Будву, где је сачекао скори долазак млетачке лађе која га је превезла на Левант. ⁵¹

Нема никакве сумње у то да се у градовима на јадранској обали, укључујући и оне њене делове који су припадали српској држави, врло добро знало да су млетачки бродови (једино превозно средство којим се из српских земаља релативно брзо и безбедно могло стићи у Палестину), полазили у XIII веку из матичне луке ка Светој земљи само два пута годишње. Први пут је то било нешто после Ускрса (1229. године тај празник је пао 15. априла), с тим да су лађе кретале вероватно тек 8. маја (фиксни датум првог поласка је, наиме, установљен одредбом млетачког Морнаричког статута из 1229). Други пут су полазиле на пут нешто после Ивањдана, негде при крају јуна. ⁵² То значи да су се млетачке лађе које су се крајем априла или почетком маја 1229. године упутиле ка Светој Земљи пристигле на јужни Јадран највероватније, средином или у почетком друге половине маја (сасвим прецизан одговор на то питање зависи од времена

⁴⁶ Бубало, *Још једном о години*, 111 (болдирани делови цитата – М. М.).

⁴⁷ Марковић, *Прво путовање*, 15,17, нап. 35, 19, нап. 50 (са изворима).

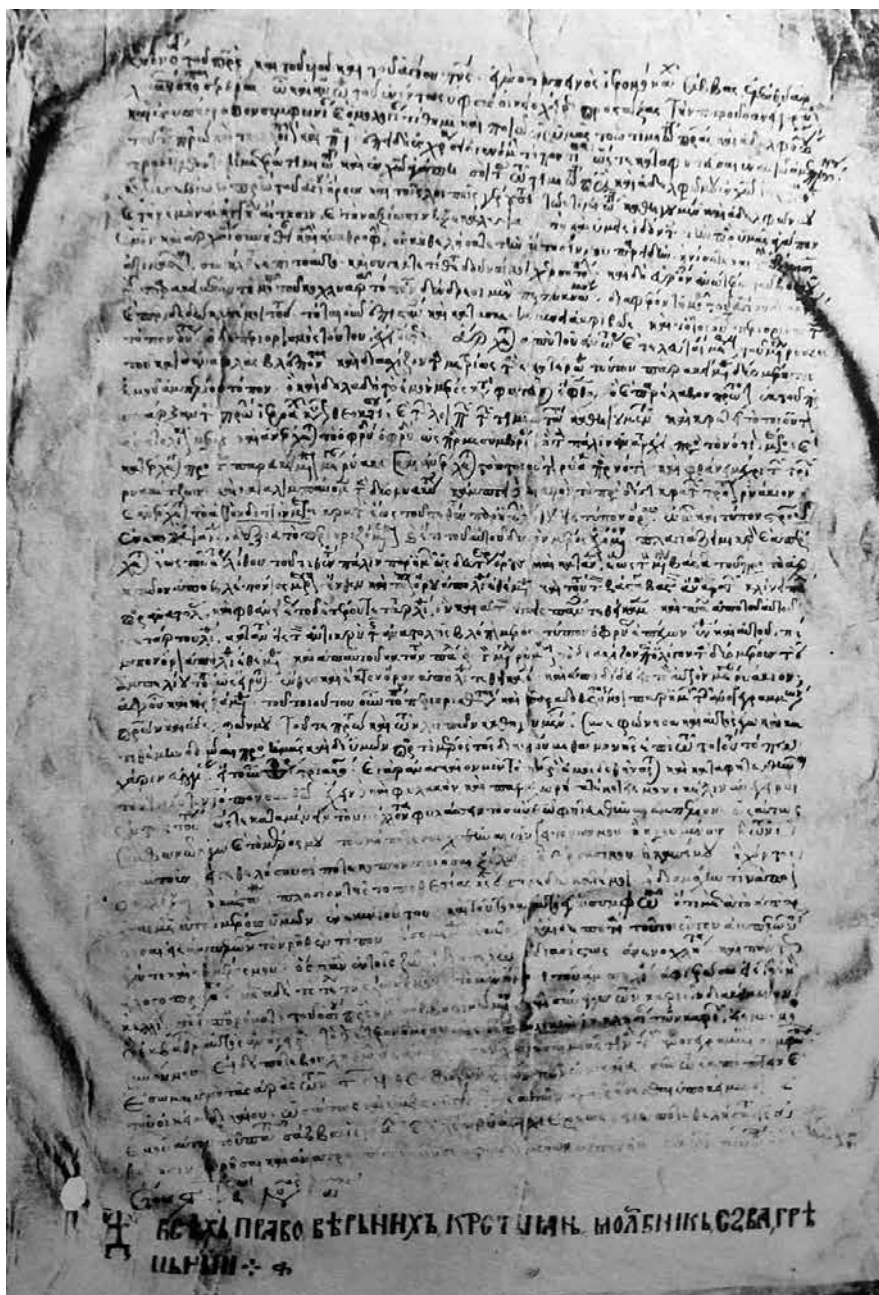
⁴⁸ Марковић, *Прво путовање*, 15,17, нап. 35 (са изворима).

⁴⁹ Бубало, *Још једном о години*, 111.

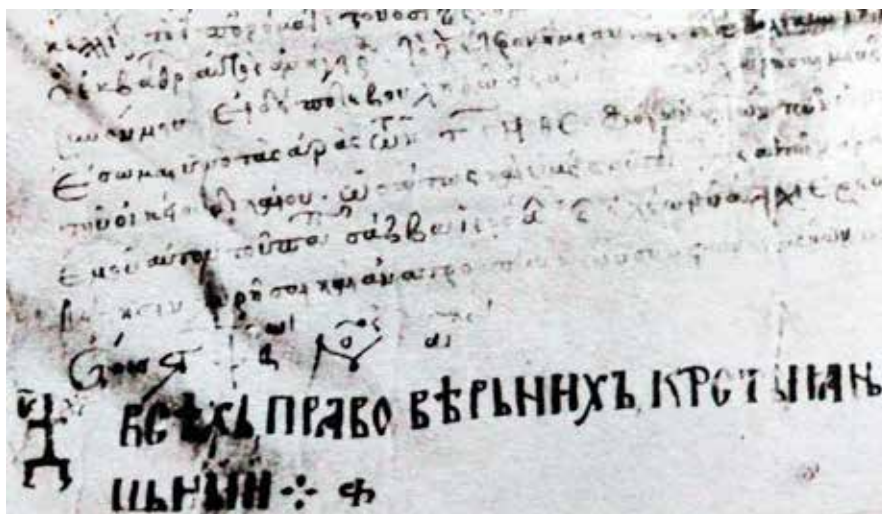
⁵⁰ Ако је уопште припрема за ходочашће захтевала пуно времена и због тога морала да се обавља у журби. У ходочасничким описима нема података о томе колико су обично трајале те припреме, али нема разлога да се верује у то да су оне изискивале више од недељу-две (пасоши и визе наравно нису били потребни, па је само требало обезбедити довољно новца за путне трошкове – личне и трошкове прагилаца, те спаковати неопходан пртљаг чију су величину ограничавали превозници).

⁵¹ О томе детаљније cf. Марковић, *Прво путовање*, 15–27 (са одговарајућим изворима и литературом).

⁵² Марковић, *Прво путовање*, 18–19 (са одговарајућим изворима и литературом).

Сл. 1 Уговор Саве Немањића о куповини земље за виноград у Кареји (тзв. Копија В, с краја XIV века, Архив манастира Хиландара, акта писана грчким језиком, топогр. сигн. А 13/02), према *Actes de Chilandar, des origines à 1319*, pl. XI.

Сл. 2 Датум уговора Саве Немањића о куповини земље за виноград у Кареји, са индиктом 11 (деталј сл. 1).

потребног да млетачке лађе, које су кренуле из Венеције за Свету земљу 8. маја 1229, стигну до српских лука на јужном Јадрану; те лађе су уз пут можда пристајале у важнијим лукама северног и средњег Јадрана, попут Задра, Сплита и Дубровника).⁵³ Први српски архиепископ имао је, дакле, за припрему свог пута можда и више од 50 дана (од краја марта до краја маја 1229), а у најгорем случају неколико седмица, што је било више него довољно за припрему за ходочашће у Свету земљу било ког средњовековног ходочасника, а посебно црквеног прелата највишег ранга, какав је био архиепископ Сава Немањић, који је у припремама за путовање могао рачунати на сву могућу помоћ и подршку свог синовца, српског краља Радослава, и високог клира своје Цркве.

Учинићемо на крају, и осврт на једини конкретнији аргумент којим се Савино ходочашће датује у 1228. годину. Реч је о исправи којом је архиепископ Сава купио од Протата земљу за виноград у Кареји.⁵⁴

Аутор рада који приказујемо о датуму поменуте исправе наводи следеће: «Грчка верзија, сачувана у неколико преписа, **има немогућу годину**,

⁵³ Марковић, *Прво путовање*, 19.

⁵⁴ О тој исправи v. *Actes de Chilandar, première partie: Actes Grecs*, ed. L. Petit, С.–Петербург 1911 (repr. Amsterdam 1975), 3–5, nr. 2; В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд–Ср. Карловци 1928, XXXIII–XXIV, 191–195; Д. И. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998) 85, бр. 87; *Actes de Chilandar, des origines à 1319*, 117–122, nr. 6, pl. X–XI; *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, Књ. 1, 113–118, бр. 23.

6701 (1192/93), али се **први индикт**, који се са том годином не слаже, не сме занемарити. Једина година, првог *индикта*, у којој је Сава могао боравити на Светој Гори као архиепископ јесте 6736 (1227/28)...».⁵⁵

Исправа о којој је реч сачувана је, заиста, само у преписима (три грчка – један с почетка XIII века, други с краја XIV и трећи с краја XVIII века; један српски превод – из XVII века) чија је аутентичност, међутим, с разлогом оспоравана, најчешће због два пасуса с почетка и краја исправе у којима Сава самог себе у истој реченици назива јеромонахом и архиепископом,⁵⁶ а и због неподударања између датума исправе и њене садржине. Наиме, датум је сачуван само у два млађа грчка преписа и у српском преводу. У грчком препису с краја XIV века исписан је датум: ἔτους ᾠψα-ω ἰν(δικτί)οῦ-ος αἰ-ης („у години шест хиљада седамсто првој /1192/1193/, **индикта једанаестог**“, Сл. 1–2),⁵⁷ у препису из 1795. на крају исправе је наведен датум: ἔτους ᾠψα-ω ἰν(δικτί)οῦ-ος ᾠ-ης („у години шест хиљада седамсто првој /1192/1193/, **индикта првог**“, Сл. 3–4).⁵⁸ Док је у српском преводу исправе она датована у 1. новембар 6701 (1192). године [въ лѣт(о) СѢЯ ноєм(врѣл) Ѧ].⁵⁹

Уколико је, дакле, исправа за виноград у Кареји настала док је Сава био јеромонах, година њеног издања била би 1207/1208, јер једино тој години из периода несигурно датованог Савиног јеромонаштва (1200/1203–

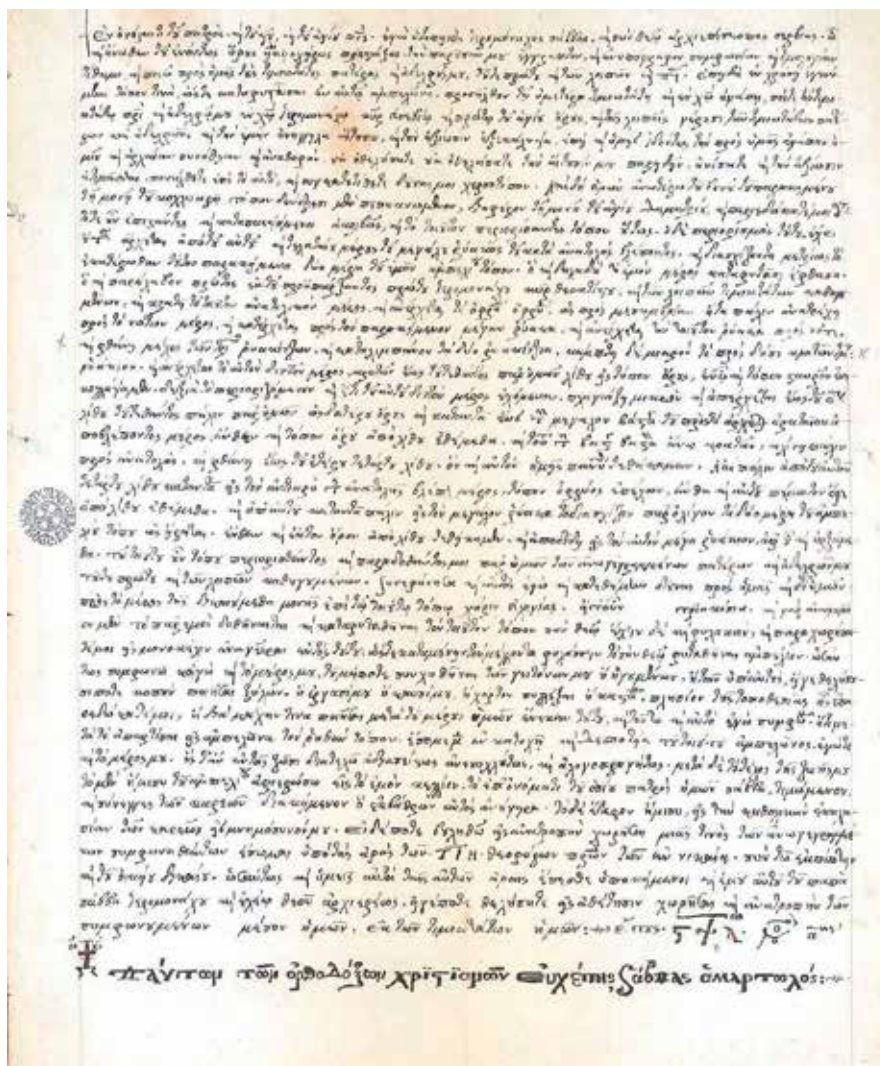
⁵⁵ Бубало, *Још једном о години*, 90, 112 (болдирани делови цитата – М. М.).

⁵⁶ Cf. С. Новаковић, *Писмо светога Саве од 1193. године или уговор којим је од Светогораца купио земљу за виноград хиландарски*, Гласник СУД VIII (186) 305–306; Ђоровић, *Списи св. Саве*, XXXIV; А. V. Solovjev, *Un inventaire de documents byzantins de Chilandar*, Seminarium Kondakovianum X (1938) 43; Синдик, *Српска средњовековна акта*, 85; *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, Књ. 1, 114, 117, 118. Cf. и *Actes de Chilandar; des origines à 1319*, 120, 122;

⁵⁷ Cf. *Actes de Chilandar; des origines à 1319*, 119, pl. XI. Да је реч о 11. индикту веровао је само Луј Пети који је због подударања године (1192/1193) и индикта (11) тврдио да је исправа настала управо 1193. године, cf. *Actes de Chilandar, première partie: Actes Grecs*, ed. L. Petit, 3 (Пети у леми акта наводи индикт „XI“, док је у издању текста наведен индикт „α“, *op. cit.* 5); Сава, међутим, 1192/1193. године још увек није био јеромонах, cf. нап. 60 *infra*. Петијево тумачење индикта грчког преписа с краја XIV века је спорно и због тога што је у њему прво написана цифра за јединице (α) па тек онда цифра за десетице (ι) што је у грчким актима реткост (захваљујемо колеги Дејану Целебцићу на тој сугестији), али могуће је да је Сава Немањић, писац изгубљене оригиналне исправе на грчком језику, био под утицајем правописне традиције старословенског језика која је налагала да се код бројева од 11 до 19, јединице увек пишу пре десетица, у складу с називима тих бројева у старословенском (ѣднѣ на десѣте итд.), cf., нпр., Е. Ф. Карский, *Очерк славянской кирилловской палеографиш*, Варшава 1901, 221–232; Ђорђић, *Старословенски језик*, Нови Сад 197528–30.

⁵⁸ Текст грчког преписа исправе, настао 1795, није публикован, а никада није објављен ни његов снимак. Цитирамо га према фотографији из фототеке Задужбине Светог манастира Хиландара (сигн. А13/03). Захваљујемо и овом приликом г. Миливоју Ранђићу, управнику Задужбине, који нам је обезбедио скен фотографије. О датуму преписа исправе из 1795. године cf. *Actes de Chilandar; des origines à 1319*, 120.

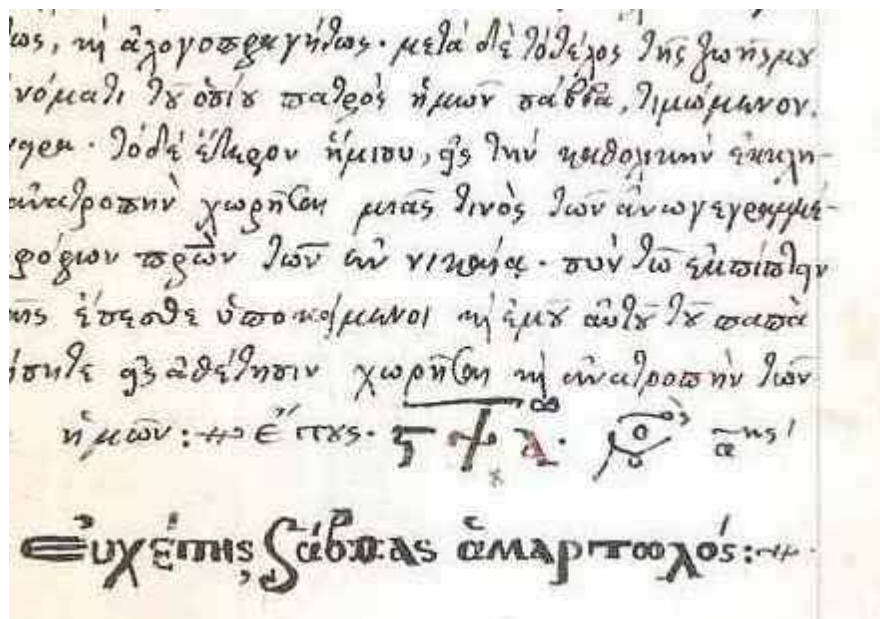
⁵⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, Књ. 1, 118.

Сл. 3 Уговор Саве Немањића о куповини земље за виноград у Кареји, са индиктом 1 (тзв. Копија С, с краја XVIII века, Архив манастира Хиландара, акта писана грчким језиком, топогр. сигн. А 13/03)

1210) одговара 11. индикт.⁶⁰ Уколико је, пак, настала у доба Савиног ар-

⁶⁰ Саву је за јеромонаха рукоположио у Хиландару Никола, епископ Јерисоса, а за архимандрита га је, према Савиним житијима, у Солуну поставио Константин Месопотамит, митрополит солунски, Cf. о томе: S. Kissas, *When did St Sabbas of Serbia receive the title of archimandrite*, Хиландарски зборник 9 (1997) 21–24 (датје Савино рукоположење за јеромонаха у „пролеће или лето 1203, свакако после 13. фебруара 1203” и сматра да је Сава добио чин архимандрита најкасније 14. септембра 1204); Живојиновић, *Историја Хиландара*, 86 (ауторка сматра да је Сава постао јеромонах „вероватно још у току 1200“, а архимандрит „можда 1203, а свакако пре 1204“); *Actes*

Сл. 4 Уговор Саве Немањића о куповини земље за виноград у Кареји, са индиктом 1 (деталј Сликe 3).

хиєпископата, долазиле би у обзир 1222/1223 (индикт 11) или 1227/1228 година (индикт 1).⁶¹

Треба, ипак, нагласити то да Савин потпис на старосрпском језику, који је сачуван на крају његове исправе за виноград у Кареји, у облику који познајемо на основу грчког преписа поменуте исправе с краја XIV века и њеног српског превода из XVII столећа (всѣхъ правокѣрнихъ крстыманъ

de Chilandar, des origines à 1319, 31 („с гледиштем да је Сава постао архимандрит пре 1204); С. Пириватрић, *Хронологија произвођења Светог Саве у достојанство архимандрита*, ЗРВИ 60/2 (2023) 931–938 (аутор заступа мишљење да је Сава рукоположен за јеромонаха 1204/1205 или, пре, 1205/1206, а да је произведен у достојанство архимандрита августа или септембра 1206, вероватно 15. септембра 1206). За другачије мишљење о години Савиног постављања за архимандрита v. Миљковић, *Житија*, 113–115, 130 (аутор сматра да је Сава постао архимандрит тек по доласку у Студеницу /1207/, и то након смрти игумана Дионисија). За слично гледиште cf. и текст В. Савића in: *Духовно и културно наслеђе манастира Студенице. Древност, постојаност, савременост*, ed. М. Марковић, Београд 2019, 47 (поменути аутор сматра, такође, да је Сава добио чин архимандрита у Студеници „вероватно након 1. јуна 1210“). Ниједној години из периода Савиног јеромонаштва не одговара први индикт. Треба, такође, имати у виду да се Сава Немањић највероватније још почетком 1207. године вратио са Свете Горе у Србију па је и евентуална претпоставка да је исправа настала 1207/1208 (11. индикта) на Светој гори мало вероватна, cf., у вези с тим питањем, Љ. Максимовић, *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–442.

⁶¹ То су по византијској ери 6731 (Ϡϣ̅λ̅) и 6736 (Ϡϣ̅λ̅ς) година, па је словној ознаци цифара у датумима грчких преписа исправе (Ϡϣ̅λ̅) ближа година која одговара 11. индикту (Ϡϣ̅λ̅ = 1222/1223). Cf. nap 63 supra.

мол(е)вникъ сава грѣшънын), више одговара периоду када је Сава био монах и јеромонах него периоду његовог архиепископства. Навешћемо неколико примера: Карејски типик, своје ауторско дело из 1199. године, монах Сава Немањић је потписао на следећи начин: *Од свих последњи, Сава грешни*;⁶² на крају натписа из куполе Богородичине цркве у Студеници, исписаног 1208/1209, а приписаног у историографији јеромонаху или архимандриту Сави Немањићу, он наводи: *И мене који сам работао (служио) <овде>.. <помени>те Саву грешног*.⁶³ С друге стране, писмо послато 1334/1335. из Јерусалима студеничком игуману Спиридону, архиепископ Сава Немањић потписује речима „Сава, први ахиепископ“, док у првом делу писма наводи да то писмо „писа милошћу Божијом, први архиепископ све Српске земље, Сава грешни“.⁶⁴ Такође, у преписима „Номоканона“ (или „Крмчије“), састављеног и редигованог од стране Саве Немањића 1220. године, сачувани су записи у којима се наводи следеће: „Изиде на свјет нашег језика божанско ово писање бригом и љубављу многим и жељом из млада освешеног и благочастивог и преосвешеног и првог архиепископа све српске земље кир Саве“.⁶⁵ Из наведеног проистиче и то да је могућ и закључак да је Сава купио земљу за виноград у Кареји још док је био хиландарски монах (1192-1200/1205), у склопу припрема за оснивање испоснице Светог Саве Освешеног у Кареји (око 1199). На крају ваља напоменути да је у грчком препису Савине исправе за карејски виноград, с краја XVIII века, Савин потпис исписан на грчком језику, са истим значењем као његов потпис на старосрпском језику у грчком препису исправе с краја XIV века: “πάντων των ορθόδοξων χριστιανών ευχέτης Σάββας αμαρτωλός” (Сл. 3).

Издавачи грчког текста исправе датују је у „6701–1193, индикт 11“ (Луј Пети), у „лето 1229?“ (М. Живојиновић, В. Кравари и Х. Гирос), односно у „1192. новембар 1 (1229?)“ (В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик).⁶⁶

Уосталом, чак и да је заиста у датуму исправе био уписан први индикт како сматра Ђ. Бубало, он би се у хронолошком оквиру Савиног архиепископата могао односити и на период од 1. септембра до 31. децембра 1227. године (а не само на период од 1. јануара до 31. августа 1228. године, како проистиче из навода поменутог аутора), односно на неку Савину посету Кареји која не би била позната из других извора и која без икакве сумње не би била у вези с његовим ходочашћима у Свету Земљу.⁶⁷ Важно

⁶² Свети Сава, *Сабрани списи*, ed. Д. Богдановић, Београд 1986, 40.

⁶³ Cf. *Духовно и културно наслеђе манастира Студенице*, 48–49, М. Живковић.

⁶⁴ Свети Сава, *Сабрани списи*, ed. Д. Богдановић, Београд 1986, 138.

⁶⁵ Cf. V. Mošin, *Sergije Troicki, Kako treba izdati Svetosavsku krmčiju*, Slovo 2 (1953) 57.

⁶⁶ *Actes de Chilandar, première partie: Actes Grecs*, ed. L. Petit, 3 *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, Књ. 1, 113; *Actes de Chilandar, des origines à 1319*, 117–119.

⁶⁷ Уколико је 11. индикт заиста био наведен у изгубљеној оригиналној исправи за карејски виноград, могао би се, како је поменуто, у истом хронолошком оквиру односити само на 1222/1223. годину (ѡΨλλ), па се стога ни с таквим читањем индикта поменута исправа не би могла довести у вези са Савином посетом Кареји на повратку са првог ходочашћа у Свету земљу. Исправа о земљи за карејски виноград, очигледно,

је, најзад, напоменути и то да аутори најновијег издања хиландарских грчких аката датирају овај документ у 1229. годину, верујући да је Сава склопио споразум са карејским протом по повратку из Свете Земље, који се према њиховом мишљењу догодио управо 1229. године („у лето“).⁶⁸

После свега наведеног сматрамо и даље да је највероватнији датум смрти Стефана Првовенчаног 24. септембар 1227, а да је сасвим извесно да је архиепископ Сава Немањић кренуо на своје прво ходочашће у Свету земљу средином или почетком друге половине маја 1229. године.

Миодраг Марковић

због низа контрадикторности није поуздан извор за решавање било ког хронолошког питања.

⁶⁸ *Actes de Chilandar, des origines à 1319*, 119. Cf. и Миљковић, *Жумија*, 102, нап. 313.

